

लुहार जातीको व्यवसायमा परिवर्तन : दार्चुला जिल्ला शिखर गा.वि.स.का  
लुहारजातीको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजशास्त्र संकायअन्तर्गत  
समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तको  
आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि  
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागमा  
प्रस्तुत गरिएको  
शोधपत्र

शोधकर्ता

नरेन्द्र बहादुर खडायत

परीक्षा रोल नं.: २८२०८३/२०६९

त्रि.वि. नं : ६-२-३२७-७९२-२००७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय  
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय  
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग  
कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

**सिफारिस पत्र**

त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्र विषयमा स्नातककोत्तर तहको उपाधि प्राप्तको आंशिक आवश्यकता पूर्तिको लागि छात्र नरेन्द्र बहादुर खडायतद्वारा “लुहार जातिको व्यवसायमा परिवर्तन: शिखर गा.वि.स.का लुहार जातीको अध्ययन” विषयमा तयार पारिएको शोधपत्र मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा तयार पार्नुभएको हो । म उहाँको कार्यप्रति सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मुल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....  
डा. मनहरी ढकाल  
शोध निर्देशक  
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग  
त्रिभुवन विश्वविद्यालय  
कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७३/११/१५

26 March 2017

त्रिभुवन विश्वविद्यालय  
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय  
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग  
कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

**स्वीकृति पत्र**

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत सामाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको लागि छात्र नरेन्द्र बहादुर खडायतद्वारा तयार पारी प्रस्तुत गरिएको “लुहार जातिको व्यवसायमा परिवर्तन: शिखर गा.वि.स.का लुहार जातीको अध्ययन” विषयको शोधपत्र समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको लागि उचित ठहरिएकोले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

**शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति**

विभागीय प्रमुख

.....

प्रा.डा. तुल्सीराम पाण्डे

आन्तरीक परीक्षक

.....

डा. मनहरी ढकाल

बाह्य परीक्षक

.....

उप.प्रा.डा. टिकाराम गौतम

मिति : २०७३/११/२६

9 April 2017

## कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय क्याम्पसअन्तर्गत समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षमा अनिवार्य रूपमा शोधपत्र तयार गराउने त्रि.वि.को. नीति अनुरूप यो शोधपत्र प्रस्तुत गर्ने अवसर प्राप्त भएको हो । यो अध्ययन अनुसन्धानको विषय भएकोले मैले आफूले सकेसम्मको प्रयत्नका साथै, प्राध्यापक, गुरुजन, विद्वान् अग्रजहरू संघसंस्था तथा सरकारी कार्यालयको मद्दतको सहारा लिएको छु ।

आजको विज्ञान, प्रविधि, प्रजातन्त्र र मानवअधिकारको युगको रूपमा चिनिएको २१ औं शताब्दीमा पनि लुहार जातिलाई हेला र उपेक्षाको दृष्टिकोणले हर्ने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ । नेपालको विद्यमान ऐन, कानून र संविधानले जातिय भेदभाव र छुवाछुत प्रथालाई प्रतिबन्धित र दण्डनीय अपराधको रूपमा उल्लेख गरेको भए पनि नेपाली समाजमा यो प्रथा कायम हुनु विडम्बनाको विषय हो । यस्तो अवस्थामा रहेको दलित जातिमध्ये लुहार जातिको समाजशास्त्रीय किसिमले अध्ययन अनुसन्धान गर्नु चुनौतिपूर्ण कार्य नै हो । लुहार जाति पनि यस देशका जातिहुन् यिनीहरू पनि आफ्नै किसिमका विशेषताहरू छन् । त्यसैले यस लुहार जातिको व्यवसायको समाजशास्त्रीय किसिमले अनुसन्धान गर्ने र त्यस जातिको विभिन्न व्यवसायको पक्षको बारेमा अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरेको छु । यस जातिको अध्ययन गर्ने क्रममा जे जस्ता कठिनाई भोग्नु परेता पनि लुहार जातिको यर्थाथतालाई बुझ्न सहयोग पुग्नेछ भन्ने आशा लिएको छु । यस जातिको बारेमा थप अध्ययन र शोध गर्न खोज्नेहरूलाई पनि यसले केही मात्रामा भए पनि अवश्य सहयोग गर्नेछ भन्ने विश्वास गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र शोध निर्देशक आदरणीय गुरु डा. मनहरी ढकालको अत्यन्त सूक्ष्म निर्देशनबाट तयार भएको हो । आफ्नो अत्यन्तै व्यस्त र अमूल्य समयलाई पर्वाह नगरी विवेकपूर्ण निर्देशन प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु, मनहरी ढकालप्रति सर्वप्रथम हृदयका साथ कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न विभागीय स्वीकृति प्रदान गर्नुका साथै आवश्यक सल्लाह सुझाव दिनुहुने त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. तुल्सीराम पाण्डेप्रति आभारी छु ।

अध्ययन लेखनको क्रममा सहयोग गर्ने सहपाठी साथी विवेक ओलीप्रति कृतज्ञ रहने छु । यो शोधपत्रको अध्ययन अनुसन्धानको सिलसिलामा कार्यक्षेत्र अध्ययन गर्न जाँदा कार्यक्षेत्रमा सहभागिहरूलाई जुटाउन र घरदैलो गर्ने र अवलोकन गर्ने कार्यमा महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्नुहुने स्थानिय बासिन्दा, शिक्षकहरू ,गा.वि.स. र जि.वि.स. प्रति अभारी छु । घरमुलि व्यक्तिहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन र अन्तर्वार्ता दिने क्रममा पुऱ्याउनु भएको स-हृदयी सहयोगप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

यो शोधपत्रलाई लगनका साथ कम्प्युटर टाईप गरी सहयोग गर्नुहुने विपिन सुवेदीप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । अन्त्यमा यो शोधपत्रको मूल्याङ्कनका लागि समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

नरेन्द्र बहादुर खडायत

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय क्याम्पस

कीर्तिपुर, नेपाल

## प्रतिबद्धता पत्र

यस शोधप्रतिवेदन भित्रका प्राथमिक तथ्याङ्कहरु कहीं कतैबाट साभार गरिएको छैन । द्वितीय सामग्रीहरुलाई स्रोत दिएर गरिएको छ । यसमा कुनै पनि अंश अन्य प्रयोजनका लागि उपयोग र प्रकाशनमा आएका छैनन् । तसर्थ शोध प्रतिवेदन मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

मिति : २०७३/११/१५

नरेन्द्र बहादुर खडायत  
शोधार्थी

## विषयसूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

विषयसूची

	पेज नं
अध्याय एक : परिचय	१-६
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	३
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	३
१.४ अध्ययनको महत्व	४
१.५ अध्ययनको सिमा	४
अध्याय दुई : पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन	५-१०
२.१ पूर्व साहित्य समिक्षा	५
अध्याय तिन : अनुसन्धान पद्धति	११-१३
३.१ अनुसन्धान पद्धति	११
३.२ अध्ययन क्षेत्रको छनोट	११
३.३ अध्ययन क्षेत्र	११
३.४ अनुसन्धान ढाँचा	११
३.५ नमुना छनोट	१२
३.६ तथ्याङ्क स्रोत एवं प्रकृति	१२
३.६.१ प्राथमिक स्रोत	१२
३.६.२ द्वितीय स्रोत	१२
३.७ तथ्याङ्क संकलनका तरिकाहरू	१३

३.७.१ अन्तरवार्ता	१३
३.७.२ प्रश्नावली	१३
३.८ तथ्याङ्कको विप्लेषण	१३
<b>अध्याय चार : अध्ययन क्षेत्र र लुहार जाति</b>	<b>१४-५०</b>
४.१ दार्चुला जिल्ला परिचय	१४
४.२ अध्ययन क्षेत्र	१७
४.२.१ उत्तरदाताको लिङ्गको विवरण	१८
४.२.२ उत्तरदाताको धर्मको विवरण	१९
४.२.३ उत्तरदाताको पेशाको विवरण	१९
४.२.४ उत्तरदाताको शैक्षिक स्थितिको विवरण	२१
४.२.५ उत्तरदाताको परिवारको किस्मको विवरण	२२
४.२.६ उत्तरदाताको आर्थिक अवस्थाको विवरण	२३
४.२.७ उत्तरदाताको जग्गाको स्वामित्वको विवरण	२४
४.२.८ उत्तरदाताको खाद्य आपूर्ति सम्बन्धी विवरण	२५
४.२.९ उत्तरदाताको ऋण उपलब्धताको स्रोत विवरण	२५
४.२.१० उत्तरदाताले पालेका पशुपंक्षीको विवरण	२६
४.२.११ उत्तरदाताको पशुपालनबाट हुने आमदानीको विवरण	२७
४.२.१२ लुहार जातिको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनाको कारणको विवरण	२९
४.२.१३ लुहार जातिको आर्थिक अवस्थालाई अगाडी बढाउन गर्नु पर्ने कार्यको विवरण	३०
४.३ लुहारहरूको आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन	३१
४.३.१ लुहारहरूको पहिलेको अवस्थाबाट अहिलेको अवस्थामा आएको परिवर्तनको विवरण	३२
४.३.२ लुहारहरूको आर्थिक पक्षमा सुधार देखिनुको मुख्य कारणको विवरण	३३
४.३.३ लुहारहरूमा आएको परिवर्तनमा गैर दलितहरूको सहयोगको विवरण	३४



४.३.४	लुहारहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन संघ संस्थाले गरेको सहयोगको विवरण	३५
४.३.५	उत्तरदाताको घरमा प्रयोग गरीएका विद्युतीय सामग्रीहरूको विवरण	३५
४.३.६	उत्तरदाताको पारिवारिक शैक्षिक अवस्थाको विवरण	३६
४.३.७	लुहार जातिको पुर्खौलि पेशालाई अहिलेका युवाहरूले छाड्नुको मुख्य कारणको विवरण	३७
४.३.८	लुहारहरूको जिवनस्तरमा परिवर्तन ल्याउनका लागि जोड दिनुपर्ने मुख्य पक्षको विवरण	३८
४.३.९	लुहार जातिहरूलाई अगाडि ल्याउन सरकार पक्षबाट गर्नु पर्ने कार्यको विवरण	३९
४.४	लुहार र गैर दलित बिचको सम्बन्ध	४०
४.४.१	लुहार र गैर दलित बिचको सम्बन्धको विवरण	४१
४.४.२	जातियताको कारणले लुहार जातिलाई बढी हेलागर्ने जातिको विवरण	४२
४.४.३	लुहार जातिलाई गैर दलितबाट अछुत भनि गर्ने व्यवहारको विवरण	४३
४.४.४	गैर दलितको घरमा काम गर्ने लुहार जातिको कामको विवरण	४४
४.४.५	लुहार जातिहरूले गैर दलितहरूको काम गर्न जादा लिने पारीश्रमीक ज्यालाको विवरण	४४
४.४.६	गैर दलितबाट लुहारहरूलाई चाडपर्व तथा विवाह कार्यहरूमा बोलाउँदा गर्ने व्यवहारको विवरण	४५
४.४.७	गैर दलितबाट लुहार जातिलाई हुने छुवाछुतको व्यवहारको विवरण	४६
४.४.८	लुहारहरूले गैर दलितहरूलाई आफ्नो कार्यमा बोलाउँदा गर्ने खान पिन व्यवस्थाको विवरण	४७
४.४.९	लुहार जाति र गैर दलितहरूको सम्बन्धलाई बलियो बनाउन गर्नु पर्ने कार्यको विवरण	४८
४.४.१०	उत्तरदाताको पारिवारिक पेशाको विवरण	४९

अध्याय पाँच : सारांश र निष्कर्ष

५१-५८

५.१ सारांश

५१

५.१ निष्कर्ष

५५

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

शोधपत्रका लागि तयार गरिएका प्रश्नहरू